

István György Tóth

ZNANJE BRANJA IN PISANJA V ŽELEZNI ŽUPANIJI 1600—1800

Pismenost, sposobnost branja in pisanja in obseg pisane informacije so zadnje čase vedno bolj v ospredju raziskav v Evropi. Nima smisla pretirano poudarjati pomembnost te važne poteze v človeški kulturi, bistveno vprašanje je poiskati primerne vire in pravilno metodo za njeno vrednotenje.

Kálmán Benda je bil na Madžarskem prvi zgodovinar, ki je napravil splošen pregled pismenosti med kmeti. Kot vire je uporabljal podatke, zbrane za časa Marije Terezije. Ko se je pripravljala velika agrarna reforma, so morali leta 1769 zapriseženci posameznih vasi odgovoriti na vprašanja o zemljiščih, o kmetijstvu v vasi in po ustni prisegi so morali dokumente podpisati ali pa se podkrižati. Benda je v svoji študiji analiziral pismenost v Prekdonavju (Dunantul, Transdanubia), se pravi na območju med Donavo in avstrijsko mejo. Ugotovil je, da se je povprečno samo 12—15 % zaprisežencev, se pravi kmečke elite, znalo podpisati. Pri tem pa ni tako značilno povprečje, pač pa ogromne razlike med posameznimi kraji. V županijah Sopron in Moson, blizu Dunaja in trga cesarskega glavnega mesta, najdemo v 45—49 % vsai enega zapriseženca, ki se je znal podpisati, v 16—28 % vasi pa so bili po trije zapriseženci, ki so se znali podpisati. V Baranji pa, v zaostali pokrajini na južnem delu Prekdonavja, ni bilo niti ene vasi s tremi pismenimi zapriseženci, v 98,5 % vasi pa ne zasledimo prav nikogar, ki bi se znal podpisati. Povprečno v Prekdonavju, ki je bilo nedvomno nadpovprečno razvito v primeru s celotno državo, je bil v 11,5 % vasi vsaj en zapriseženec pismen, in samo v 4,8 % vasi srečamo po tri pismene osebe.¹

Prekdonavje, v zapadnem delu kraljestva, je bilo sicer heterogeno, vendar razvito, medtem ko je bila Erdeljska (Transilvanija), na vzhodu Ogrske (v današnji Romuniji), zaostala. Ambrus Miskolczy je analiziral podpise in znake križa ankete, ki je bila opravljena 50 let kasneje, leta 1819, in je našel samo v 129 od 2241 vasi (se pravi v 5,8 %, medtem ko jih je bilo v Prekdonavju 11,5 %) vsaj enega zapriseženca, ki se je znal podpisati.²

Da preidem iz splošnega pregleda in da spoznam miselnost kmetov, kar zadeva pisanje, in vez med sposobnostjo podpisovanja ter vsakdanjo rabo pisave, sem se odločil, da bom proučil ožji prostor. Niso me namreč zadovoljile mehanične statistike križev in podpisov, pač pa sem primerjal glede pismenosti različne dokumente, često si nasprotujoče med seboj. Za to analizo sem si izbral Železno županijo (Vas vármegye), danes na meji med tremi državami, Jugoslavijo, Avstrijo in Madžarsko, ki je bila v 17. stoletju na meji med turškim in habsburškim cesarstvom. Bogastvo virov omogoča tu bolj razčlenjeno

¹ Kálmán Benda, *Les Lumières et la culture paysanne dans la Hongrie du XVIIIe siècle*. Izšlo v: *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 26 septembre — 2 octobre 1975*. Budapest 1978, 97—108. Tu lahko navedem še nekaj splošnih del: Carlo M. Cipolla, *Literacy and development in the West*, Penguin Books, Harmondsworth 1969. *Literacy in Traditional Societies*, Ed. Jack Goody, Cambridge 1968. François Furet - Jacques Ozouf, *Lire et écrire. L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, Paris 1977, I—II. David Cressy, *Literacy and the Social Order. Reading and Writing in Tudor and Stuart England*, Cambridge 1980. Rab Houston, *Literacy and Society in the West 1500—1800*, *Social History* Vol. 8, no. 3, Oct. 1983. *Literacy and Social Development in the West: a Reader*, Ed. Harvey J. Graff, Cambridge 1981. Jochen Richter, *Zur Schriftkundigkeit mecklenburgischer Bauern im 17. Jh. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1981, III*, Rolf Engelsing, *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens im Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft*, Stuttgart 1973.

² Ambrus Miskolczy, *Az írní-tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820—30-as években*. (Pismenost in socialna struktura na Erdeljskem 1820—1830). Izšlo v: *Ráday-évkönyv*, 1981, II. Budapest 121—134.

in poglobljeno raziskavo. V županiji so živele kar štiri narodnosti, vendar so bivali hrvaški, nemški, slovenski in madžarski kmetje v ločenih vaseh: prav zato je lažje prepoznati in primerjati raven pismenosti. V županiji je leta 1769 od 356 vasi samo v 25 (7,0 %) živel po en zapriseženec, ki se je znal podpisati, in samo v 6 vaseh (1,7 %) so bili vsaj po trije pismeni. S takšnim »rezultatom« se je ta županija znašla v sredini lestvice v Prekdonavju.

Potreben je bil vsaj minimalen prodor pismenosti v družbo, tudi zato, da so se lahko pojavili znaki križa nepismenih na dokumentih. V srednjem veku se ni za overovitev dokumentov zahteval niti znak križa. Če je bil na razpolago žig, so ga uporabili, sicer pa ne. Tudi v obravnavani županiji lahko pričnemo z analizo nepismenosti šele v prvi polovici 17. stoletja. Prvi znaki križa, ki nadomeščajo podpise, se pojavijo v začetku 17. stoletja. Leta 1604 je carinik trga Körmend izdal dokument in, kot je sam dejal (bil je namreč nepismen in ni imel lastnega žiga) »sem osebno izrezal lesen križ in ga vtisnil na papir«. Tako je bil lesen križ prehodna rešitev med »zapisanim« križem, podpisom nepismenega, in pravim žigom, kar jasno dokazuje spremembo miselnosti: v prvih letih 17. stoletja so tudi tisti, ki niso znali pisati, že čutili potrebo avtografske potrditve.³

Nekoliko kasneje, okrog sredine stoletja, se pojavijo na dokumentih znaki križa kmetov tudi po vaseh. Pred tem so bili ti dokumenti overovljeni samo z žigom občine, toda okrog leta 1650 so župan in zapriseženci že uporabljali znak križa. Vendar naletimo po vaseh šele sredi 18. stoletja na pravi podpis kmetov.

V zapadni Evropi so raziskovanja odkrila, poleg znakov križa in podpisov, še druge številne prehodne oblike. Na Madžarskem so celo najbolj okorni podpisi vedno popolni — v primeru, da kdo ni znal zapisati celotnega imena, je pod tekstom enostavno napravil znak križa. Na osnovi položaja v Železni županiji in raziskav, ki sem jih opravil tudi v drugih arhivih, lahko mirno zadržim, da na Madžarskem ni zaslediti, v splošnem, osebnih zavojkov, risb, obrtniških znakov, monogramov in podob, kombiniranih z začetnicami imena, zelo redki pa so podpisi s tiskano pisavo. Podpis Jánosa Salija z zmedenimi črkami, prej narisanimi kot zapisanimi, je bil edinstven primer, sprejet kot podpis. Če kdo ni zmožgal niti tega, se je pač podkrižal. Tako je bila na Madžarskem razlika med pismenimi in nepismenimi mnogo večja kot v zapadni Evropi; polpismeni se istovetijo s popolnoma nepismenimi, zato moramo pri primerjanju madžarskih statistik z evropskimi to primerno upoštevati.⁴

Pismenost v trgu Körmend

	Križ	Podpis	Križ	Podpis
1670—1699	91	43	67,9 %	32,1 %
1700—1799	346	180	65,8 %	34,2 %

V 17. in 18. stoletju je bilo število prebivalstva trga skoraj enako. Leta 1697 je škofijski vizitator naštel 1844 duš (vključno z otroki in protestantsko manjšino), leta 1756 drugi vizitator eno več, točno 1845. V zadnjih 30 letih 17. stoletja sem zasledil 134 podpisov in križev, kar predstavlja le 7,2 % prebivalstva. Bolj značilen je rezultat naslednjega stoletja: v tem sem zasledil 526 podpisov in križev, kar pomeni 28,5 % prebivalstva trga. Ker pa je bilo prebivalstvo prešteto v danem trenutku, podpisi in križi pa so iz obdobja sto let, je to razmerje zelo približno.

³ Madžarski državni arhiv. (Magyar Országos Levéltár = MOL). E 554, 40 cs. Fol. Hung., p. 5, 2. Nov. 1604.

⁴ Znaki, risbe: Emmanuel Le Roy Ladurie. Les paysans de Languedoc, Paris, 1966, 345—346. Pierre Goubert, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Paris 1960, 167. Guy Cabourdin, Terre et hommes en Lorraine 1550—1635. Nancy 1974, 707. Cressy, op. cit., passim.

Ta preglednica daje sprva vtis, da ni bilo v 150 letih v Kőröndu nobenega napredovanja v pismenosti, kajti razmerje med nepismenimi je ostalo skoraj nespremenjeno. Toda ta napačen vtis povzroča dejstvo, da so viri 18. stoletja zajemali mnogo širši segment prebivalstva kakor sto let prej. Ob koncu 17. stoletja zasledimo križe in podpise na zastavnih pismih: podpisovali so se pač tisti, ki so imeli kaj zastaviti (zemljo ali hišo). V 18. stoletju pa se pojavijo na fakturah tudi nižji sloji v trgu, tako dninarji, služkinje, vajenci in sploh taki, ki niso imeli prej nobenega opravila s pisavo.

Pismenost kmetov v vaseh kőröndskega gospostva

	1600—1699		1700—1799		1800—1848	
	križi	podpisi	križi	podpisi	križi	podpisi
Hrvaške vasi ^{4a}						
Berkifalu	—	—	26	0	51	2
Horvátnádajla	6	0	13	2	29	2
Harasztifalu	11	0	8	0	44	1
Madžarske vasi, ki niso bile nikdar pod Turki						
Hidashollós	16	0	36	4	66	35
Egyházashollós	11	0	25	2	51	24
Molnaszecsöd	38	0	88	6	12	14
Madžarske vasi, ki so bile v 17. stoletju pod Turki						
Nádasd	—	—	20	0	108	18
Halogy	—	—	26	0	125	0
Nemške vasi						
Németsároslak	46	0	66	2	26	17
Kertes						
Skupaj	128	0	308	16	512	113

Madžarske vasi sem razdelil v dve različni skupini; vasi, ki niso bile nikdar pod Turki, in vasi, ki so bile v 17. stoletju pod turško oblastjo. To in pa razlike v narodnosti so bili zelo pomembni dejavniki v pismenosti. Nemci so slabo znali madžarsko, Madžari slabo nemško, medtem ko so Hrvati dobro govorili madžarščino. V vseh treh narodnostnih skupinah je v šoli pouk potekal v materinščini. Toda hrvaški in slovenski kmetje so se mnogo redkeje znašli pred zastavnim pismom in koledarjem, napisanim v njihovem jeziku, kakor Nemci in Madžari. Pisanje je bilo namreč v njim znanem, vendar tujem jeziku.⁵

Bilo bi povsem napačno vrednotiti v odstotkih znake križa in podpise, najdene po vaseh. Neki dokument, ki so ga podpisale številne priče, npr. pogodba z zemljiškim gospodom, precej poveča število križev na naši preglednici: to pa ne pomeni, da je bilo stanje nepismenosti tistega leta slabše od drugih, v katerih zasledimo samo križe župana in nekaterih zaprisežencev. Edino pravilno merilo za preverjanje razvoja pismenosti je, da preštejemo podpise, ne da bi upoštevali število križev. Na podoben način je treba upoštevati, da se na dokumentih nižji sloji pojavljajo v večjem številu vzporedno s širjenjem pisanja: na ta način se bolje razbere prodor pismenosti v vedno večjem absolutnem številu podpisov, čeprav je razmerje podpis/križ skoraj vedno enako.

^{4a} V teh vaseh danes Hrvatov ni več. (Enc. Jugoslavije 3, 1958, 535). (Pripomba uredništva.)

⁵ »Idiomatis ungarici non sunt expertes«, Canonica visitatio Stephani Kazó. MOL Film 52, p. 411. (l 697), »Hungarica lingua haud ignota«. (MOL P 1322. Összeírások 1762, p. 96 et 140/a). Statistika opismenjevanja je napravljena po dokumentih v Madžarskem državnem arhivu. (Batthyány, Kamara, Békássy, 1526 utáni, ecc., zbirke) in v arhivu Železne županije. (Vas megyei Levéltár), Szombathely. Za število prebivalcev glej Visitaciones canonicae MOL Film 52 et 5197.

Gospodstvo cistercijanske opatije v Monoštru (Szentgotthárd) je bilo blizu gospodstva, o katerem smo govorili. Leta 1757 je bilo na opatijskem gospodstvu 4615 ljudi, ki so morali k spovedi (otroci torej niso šteti): v 18. stoletju sem našel skoraj 600 znakov križa, se pravi 13 % popisanih, ker pa ženske niso bile skoraj nikoli za pričo, imamo informacijo o domala četrtini kmetov. Razmerje seveda ni ustrezno, kajti osebe so bile popisane v enem letu, 600 križev pa se je zaznamovalo v vseh letih stoletja.

Pismenost kmetov v vaseh gospodstva opatije v Monoštru

	1650—1699		1700—1799		1800—1848	
	križi	podpisi	križi	podpisi	križi	podpisi
Slovenske vasi						
Otkovci — Borgolin	15	0	28	0	68	0
Števanovci — Istvánfalva	59	0	22	0	66	0
Andovci — Orfalu	30	0	43	0	54	0
Verica — Permise	4	0	17	0	56	0
Sakalovci — Szakonyfalva	34	0	19	0	74	0
Slov. ves — Tótfalu	18	0	22	0	47	0
Nemške vasi ^{5a}						
Badafalva	1	0	39	0	53	0
Nagyfalva	10	0	23	0	33	7
Németlak	9	0	8	0	120	0
Raks	7	0	37	0	133	1
Kristyán	11	0	12	0	130	24
Ercsenye	12	0	44	0	176	8
Olaszfalu	—	—	19	0	106	0
Janafalva	—	—	25	0	—	—
Horvátfalva	—	—	14	0	71	0
Magyarlak	—	—	39	0	—	—
Pócsfalva	—	—	—	—	63	0
Madžarske vasi						
Csörötnek	22	0	41	0	31	0
Farkasfa	5	0	39	0	16	0
Háromház	10	0	14	0	12	0
Kethely	5	0	8	0	25	0
Kisfalud	6	0	—	—	11	0
Kondorfa	8	0	45	0	—	—
Rábagyarmat	15	0	28	0	47	0
Talapataka	7	0	4	0	16	0
Zsidó	2	0	17	0	10	0

Kar zadeva nepismenost, je bilo monoštrsko območje vidno bolj zaostalo od svojega soseda. Ta pojav si lahko razložimo samo z majhnim številom šol, kajti četudi je bila v kaki vasi šola, je otroci niso dosti obiskovali.

Izračunal sem delež otrok, ki so obiskovali te šole. Po točnem preštetju ljudi, ki niso bili še godni za spoved, to je otrok, starih manj kot 7 let (število je bilo skoraj enako onemu šoloobveznih otrok, od 7 do 12 let), sem to število delil s številom otrok, ki so dejansko obiskovali šolo.⁶

Šole niso bile posebno obiskovane: od 20 otrok je samo eden hodil v šolo.

Tudi če je otrok obiskoval šolo, s tem še ni rečeno, da je znal pisati. Dobro je namreč znano in se pogosto citira dejstvo, da so učitelji prejeli nekoliko več denarja od staršev otrok, ki so se naučili ne samo brati, temveč tudi pisati.

^{5a} Skoraj vsi ti kraji so med Rabo in Labnico (Lapincs, Lafnitz) in pripadajo danes avstrijski Gradiščanski. Glavna med njimi sta Jennersdorf (Gyanafalva, Zenavci) in Mogersdorf (Nagyfalva, Magdinci, Modinci). (Pripomba uredništva.)

⁶ Statistika opismenjevanja je napravljena po dokumentih arhiva monoštrske opatije (XI-604), v Arhivu Železne županije (Szombathely). Za šole glej omenjene vizitacije in MOL Consilium Locumtenentiale, Acta fundationalia C-39, Lad. E, Fasc. 12, I.

Delež dečkov, ki so v vaseh okrog Monoštra obiskovali šolo

Župnije	I.	II.	III. (v %)
Szentgotthárd (Monošter)	204	20	9,8
Rábagyarmat (Žormot)	116	10	8,6
Kethely (Trošče)	152	9	5,9
Mogersdorf (Nagyfalu)	415	15	3,6
Jennersdorf (Gyanafalva)	498	30	6,0
Skupaj	1385	84	6,1

- I. število tistih, ki še ne morejo k spovedi (1757)
- II. število dečkov, ki so hodili v šolo (1770)
- III. razmerje med I. in II. v odstotkih

Iz tega sledi, da se niso vsi naučili v šoli pisati: številni so se zadovoljili s pasivnim poznavanjem črk. Osebo pa uporabljamo ta pojav v nasprotnem smislu. Če je imel učitelj eno tarifo za tiste, ki so brali, in drugo za tiste, ki so tudi pisali, je pač gotovo, da se vsi niso naučili pisati. Prav tako pa je gotovo, da so se številni naučili pisati, ker so starši plačevali višjo tarifo. Vendar nisem v 26 vaseh monoštrskega gospostva našel v 17. in 18. stoletju niti enega podpisa. Z drugimi besedami povedano: tudi tisti, ki so se v šoli naučili pisati, so znanje pisave kaj kmalu pozabili, ker niso imeli priložnosti to svojo sposobnost prakticirati, in kadar so morali kot odrasli overovljati dokumente, niso bili sposobni se podpisati, pač pa so se podkrižali.

Na ta način si lahko razlagamo veliko razliko med dvema območjema. Körmend je bil na stičišču številnih pomembnih trgovskih poti in tudi prebivalci sosednjih vasi so aktivno sodelovali pri tem živahnem trgovanju. Vasi gospostva monoštrske opatije pa so živele v bolj zaprtem svetu. Niso imele toliko potrebe po znanju pisanja in branja kot kmetje okrog Körmenda, ki so prevažali blago do Dunaja. Kmetov seveda ni spodbujal k poznavanju pisave samo finančni interes (tudi nepismeni je znal šteti na prste), temveč blago in vesti, ki so se širile enako po istih poteh, ter knjižice, ki so se prodajale na trgih.⁷

Štiri nemške vasi, ki v njih zasledimo edine podpise na monoštrskem območju, so bile blizu glavne trgovske poti proti Avstriji. Verjetno si lahko na ta način razlagamo prve pojave podpisov. V vasi Grieselstein (Kristyán) so leta 1825 trije kmetje, ki so se dotlej na vaških letnih računih vselej podkrižali, svoje ime napisali. Led je bil prebit: v tej vasi se je torej zabeležila potreba po lastnoročnem podpisu. Naslednje leto je že 12 kmetov podpisalo račun: sicer se je našlo 18 podpisov, šest jih je napisala roka prijateljev: gre torej za »dvojne podpise«. Lastnoročni podpis je bil v modi in je užival določen prestiž. Nekateri kmetje, ki so se naučili pisanja, so čutili potrebo, da izkoristijo to svojo sposobnost in so spodbujali tiste, ki so ostali na različnih stopnjah polpismenosti, in celo popolnoma nepismene, da dajo s podpisom vtis, da zares znajo pisati.

V strokovni literaturi o pismenosti ni enotnega pogleda v zvezi z naslednjim vprašanjem: ali so razen podpisa sploh znali pisati tisti, ki so se podpisovali? Drugih pisanih dokumentov teh kmetov ne poznamo in različne stopnje polpismenosti se mešajo, zato se mi zdi, da ne bomo mogli nikoli izčrpno odgovoriti na to vprašanje. Treba pa si je postaviti še dve vprašanji, če se ne mislimo zadovoljiti z mehničnim preštevanjem križev in podpisov. Prvo: ali je gotovo, da so tisti, katerih podpise poznamo, znali res pisati? Moj odgovor je: ne. Drugo: ali je gotovo, da tisti, ki so se podkrižali, niso bili sposobni napisati svojega imena? Moj odgovor je: ne.

⁷ Knjižice: MOL Batthyány, Missles P 1314., 31164., o trgovini: ibidem. 7529., 33641., 33912., 33829., 33847., 33749., 54884., 33766.

Odgovora sta kategorično negativna na obe vprašanji. To ne pomeni samo, da zasledimo potvorbene podpise nepismenih, ampak tudi, da so osebe, sposobne pisanja, overavljale dokumente z znakom križa. Ta pojav lahko ugotovimo samo v primeru, da se podpis iste osebe na dokumentih večkrat ponavlja. V trgu Körmend sem utegnil identificirati (izvzeti so soimenjaki) v 18. stoletju vsaj 44 oseb in še 32 kmetov iz bližnjih vasi, ki so se bodisi podpisovali bodisi podkriževali. Poleg tega sem našel 6 dokumentov, na katerih se je ista oseba na eni strani podkrižala, na drugi pa podpisala. Z istim pojavom se srečujemo v trgih in vaseh v 17., 18. in 19. stoletju, vendar je interpretacija pojava zelo različna z ozirom na kraj in čas. Našel sem dokumente iz 17. stoletja z »lastnoročnimi«⁸ podpisi nekaterih prebivalcev trga Körmend, o katerih je grajski gospod v pismu jasno zapisal, da »so dobri vojaki, čeprav ne znajo ne pisati ne brati«, ter da, »ker ne poznajo črk, gredo skupaj k pisarju«. Neki upravnik istega gospoda je znal pisati (v arhivu sem našel 200 njegovih lastnoročno napisanih pisem), vendar na nekem dokumentu podpis ni njegov, čeprav je zapisano, da je »lastnoročen«, pač pa je njegovo ime napisala, skupno z drugimi devetimi, ista roka, se pravi roka pisarja.⁹ V prvi polovici 17. stoletja niso bila v tem primeru zapisana imena zato, da bi bilo videti, da znajo pisati. Sredstvo za overovitev je bil žig kot v srednjem veku, »podpisi«⁸ so pričevali le o osebi, ki je imela v lasti žig.

V tistih časih, ko niti trški župan ni znal napisati svojega imena, podpis ni imel še veljave pri overovljanju in ni mogel nadomeščati pečata. Kdor je imel svoj žig, ga je uporabljal, znak križa je napravil samo v primeru, da žiga ni imel. Nedvomno zasledimo tudi avtentične podpise z velikim znakom križa, kar pa ni pomenilo, da dotični ni znal pisati, pač pa da ni imel lastnega žiga.

V Körmendu se je v drugi polovici 18. stoletja zelo spremenila miselnost v zvezi s sposobnostjo pisanja. Ko je večina zapriseženecv že znala pisati, so se ostali nepismeni zapriseženci **sramovali** svoje nevednosti. To je razvidno ob pojavu dvojnega podpisa. Na dokumentih zasledimo imeni dveh zapriseženecv, enega pod drugim, in ker je pisava popolnoma enaka, je razvidno, da eden med njima ni znal pisati. Če pregledamo še druge podpise teh zapriseženecv in zasledimo ime, ki ga je napisala roka tretjega zapriseženca (kajti običajni prijatelj je bil odsoten), lahko ugotovimo, kdo je bil nepismen. Ti dvojni podpisi so zelo stabilni: očitvidno je zapriseženec prosil za pomoč vedno istega prijatelja. V drugih primerih se je ista oseba podkrižala, ko je šlo za zasebnika, zasledimo pa njegov podpis, očitno ponarejen, ko je moral podpisovati v svojstvu zapriseženca kot »uradna oseba«.

Naleteli smo na dve nasprotujoči si interpretaciji pri istem pojavu. Po eni miselnosti, značilni za trške zaprisežence v prvi polovici 18. stoletja in za ljudstvo do konca stoletja, v pretežno nepismeni skupnosti podpis ni imel overovitvene veljavnosti, zato ni bilo posebno pomembno, ali se je kdo podkrižal ali pa se je podpisal. Po drugi miselnosti, ko je znalo vedno več ljudi pisati, so se tisti, ki so izostali iz skupnosti pismenih, tega sramovali in so se hoteli vsaj navidezno znati podpisati. V tej še močno nepismeni skupnosti oseben in značilen podpis še ni imel iste veljavnosti, kot jo ima v današnji družbi, recimo, podpis na bančnem čeku.

Po skoraj stoletni zamudi razberemo po vaseh tako miselnost enih kot drugih. V vasi Halogy je na neki pogodbi iz leta 1830 vseh 54 družinskih poglavarjev napravilo znak križa. Tako tudi József Mihályka, katerega križ zasledimo kasneje tudi na drugih dokumentih. Je pa gotovo, da je znal dobro pisati. Njegovo pismenost potrjujejo ne le enaki in s tem avtentični podpisi, temveč tudi njegov poklic: bil je namreč v vasi notar.⁹

⁸ Nepismeni: MOL P 1322. Instructiones No. 42, P 1314. Missiles 7609. MOL P 1322. Földesuri fam. No. 961. Pisma upravnika: MOL P 1314. Missiles 13030 ecc.

⁹ MOL P 1322. Községi iratok, 73., 152.; P 1313. Majoratus Ladula 9/a. No. 85.

Kjer ni znal nihče pisati, se ni niti notar potrudil, da bi se podpisal. Kmetje, ki so se v Nadasdu leta 1830 podkrižali, ko se razen ene izjeme ni nihče podpisal, so po 15 letih, ko se je znala podpisati že petina družinskih poglavarjev (17,9 %), začutili potrebo, da pišejo, se pravi, da se lotijo tega očitno precej težavnega opravila.¹⁰

Ne samo zgodovinar, temveč tudi tedanji kmet se je zanimal za problem pismenih, ko se je podkrižal. Advokat zemljiškega gospoda je priredil proces proti dedičem nekega kmeta zaradi tega, ker so v njegovi oporoki nastopile nekatere priče, o katerih se je v vasi dobro vedelo, da znajo pisati, pa so se kljub temu na oporoki podpisale z znakom križa. »Kako je mogoče verjeti,« je vprašal advokat, »da se tako pismen človek, kakršen je János Kis, ki je znal celo nekaj latinščine, podpiše z znakom križa?« Predstavnik dedičev je zatrdil, da so bili tudi drugi primeri, ko se je pismena oseba podkrižala: to je bilo zelo v navadi med kmeti, saj je bil notarjev podpis tisti, ki je dajal istovetnost dokumentu, ne pa podpis priči. Dvoje miselnosti se je bilo v dolgih govorih na procesu. Advokat zemljiškega gospoda je predstavljal miselnost pismenih: podpis je zelo važen in na procesu lahko odločilen; če se torej pismeni podkrižajo, je zelo lahko potvoriti dokumente, saj »vsakdo lahko napiše imena in napravi znake križa.«¹¹ Obramba je predstavljal tradicionalno miselnost nepismenih. Istovetnosti dokumenta ne zagotavljajo podpisi, pač pa žig, notarjev podpis in predvsem skupinski spomin: vsi, tako tisti, ki se podpišejo, kakor tisti, ki se podkrižajo, so lahko pozvani na sodišče kot priče, kot se je dejansko dogajalo na številnih drugih procesih.

Tradicionalna miselnost je razvidna tudi v primeru »anonimnih podpisov«, se pravi, ko je nekdo podpisal dokument lastnoročno, vendar ne s svojim imenom, pač pa z besedami »idem qui supra«, saj je bil žig tisti, ki je dajal dokumentu veljavnost, ne pa črke, karakteristične za posameznika.¹²

David Cressy, izvrsten opisovalec alfabeticizacije v Angliji, ironizira po pravi literarne zgodovinarje, ki nočejo priznati, da je bil Shakespearjev oče nepismen, in iščejo nekakšno magično tolmačenje risbe, ki je nadomeščala njegov podpis. Cressy pravi, da je bil v srednjem veku znak križa znak potrditve, medtem ko je bil v 16. stoletju samo dokaz nepismenosti. Kmetje v vaseh v okolici Monoštra so živeli še v začetku 19. stoletja v srednjem veku, vsaj kar zadeva pismenost. Znak križa torej še ni izgubil svojega izvirnega, magičnega pomena. Leta 1829 je v neki vasi notar zapisal imena 39 prič, te pa so se podkrižale druga za drugo, razen zadnje: Caspar Jud se ni hotel podkrižati, ker ni bil kristjan in notar je moral pripisati »brez križa.«¹³

Pismenost je zelo stabilna historična dimenzija. Zadnja leta preteklega stoletja je bilo ob ljudskem štetju postavljeno tudi vprašanje sposobnosti pisanja in branja. Leta 1880 se je v državnem povprečju izkazalo, da je samo 40 % prebivalstva v starosti od 6. leta dalje znalo pisati in brati, v letu 1890 49,6 % in leta 1900 58 %. Železna županija je bila ena najbolj razvitih, toda velike razlike med posameznimi naselji so ostale. Šele leta 1900, ko se je osnovna šola (obvezna od 1868. dalje) bolj razširila, in je kmečki tradicionalni način življenja propadel, so postale razlike med posameznimi vasi manj občutne.¹⁴

Obilica virov, nanašajočih se na to županijo, nam nudi priložnost, da raziščemo poleg sposobnosti pisanja še drug aspekt pismenosti, ki je v Evropi še malo raziskan: gre za **navado** pisanja med kmeti. Z drugimi besedami povedano: kako in kdaj je prišlo do prehoda med dvema miselnostma; kdaj je kmet

¹⁰ Ibidem.

¹¹ MOL P 1313 Batthyány Majoratus, Ladula 9/a. No. 38.

¹² Ibidem, Ladula 2. No. 10. Cf. Andrzej Wyczański, L'alphabétisation et structure sociale en Pologne au XVIe siècle. Annales ESC 29 (1974), 706.

¹³ Cressy, op. cit. 214. Arhiv opatije, XI-604. G/1. Badafalva 1829.

¹⁴ 1869: Tibor Kovács, Vas megye népessége, 1804—1870. (Prebivalstvo Železne županije, 1804—1870). Szombathely 1970, 308—312. Idem, Das südliche Burgenland in den Volkszählungen der Jahre 1857 und 1869. Eisenstadt 1972, 150—153. 1900: A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. (Popis prebivalstva v deželah ogrske krone, 1900). I. Budapest 1902, 136—137.

Delež prebivalstva, ki je znalo brati in pisati, v vaseh okrog Körmenda

	1869 (v %)	1900 (v %)
Hrvaške vasi ^{14a}		
Alsóberkifalu	19,7	47,9
Felsőberkifalu	29,5	71,7
Horvát nádalya	30,9	63,1
Harasztifalu	32,9	72,5
Madžarske vasi, ki niso bile nikdar pod Turki		
Hidashollós	55,5	73,0
Egyházashollós	42,9	74,8
Molnászcserőd	50,7	67,3
Vasi, ki so bile v 17. stoletju pod Turki		
Nádasd	35,6	66,2
Halogy	15,4	46,3
Nemške vasi		
Kertes	20,7	65,0
Németsároslak	30,8	61,4

Raba pisave ob prodaji zemlje v körmendskem gospostvu

	1646			1762			1812		
	I.	II.	III. (v %)	I.	II.	III. (v %)	I.	II.	III. (v %)
trg Körmend	168	297	36,1	—	—	—	—	—	—
Berkifalu	28	43	39,4	122	36	77,2	—	—	—
Horvát nádalya	—	—	—	212	28	88,3	—	—	—
Hidashollós	16	93	14,7	45	45	50,0	393	410	48,5
Egyházashollós	2	27	6,9	34	17	66,6	—	—	—
Molnászcserőd	39	54	41,9	—	—	—	263	343	43,4
Nádasd	—	—	—	18	?	?	69	304	13,1
Halogy	—	—	—	6	202	4,6	38	253	18,5

- I. število prodaj z uporabo pisave
 II. število prodaj brez uporabe pisave
 III. delež prodaj z uporabo pisave v odstotkih

ob prodaji zemlje že zahteval od kupca pisano kupoprodajno pogodbo ter se ni več zadovoljil z ustnim pričevanjem sosedov ali starešin v vasi?

Zemljiška gosposka v körmendskem gospostvu je trikrat zahtevala popis prodanih ali zastavljenih kmečkih zemljišč. Kmetje so predložili pisane listine, če pa jih niso imeli, so poklicali starešine v vasi, da so jim bili za priče.¹⁵

Kakor v primeru križev in podpisov, tako je tudi v rabi pisave napredovanje razvidno bolj iz absolutnih števil kot iz proporcev. Podobni odstotki skrivajo velikanski napredek: v Molnászcserödu je leta 1646 enainšestdeset kmetov predstavilo 41 pisanih listin, leta 1812 pa jih je dvainpetdeset predstavilo ne manj ko 226. V tem predelu je bil socialni položaj kmetov odvisen predvsem od površine njihove kupljene ali zastavljene zemlje. Če primerjamo površino zemlje s številom dokumentov, ki so jih predstavili kmetje sami, najdemo povezavo med socialnim položajem in rabo pisave. Moja raziskava je pokazala, da ni bilo neposredne in tesne zveze med socialnim položajem in številom dokumentov, ali, z drugimi besedami: raba pisave ni bila privilegij najbolj bogatih kmetov. Seveda pravi reveži niso mogli predstaviti dokumentov o svoji zemlji, ker je niso imeli. Toda v srednjem sloju je bila raba pisave

^{14a} Glej opombo 4a.

¹⁵ 1646: P 1313. Batthyány Majoratus, Ladula 1. No. 33/1–3. 1762: MOL P 1322. Összeírások, No. 10, 12, 13, 27. 1812: Ibidem, No. 184, 185, 189.

enako razširjena kakor med bogatimi. Se pravi, da bogastvo ni odločalo o številu in sorazmerju dokumentov, ki jih je kmet hranil, pač pa miselnost vasi in še posebej posameznega kmeta. V kraju Egyházashollós je prebivalec »zaradi svojih sinov poskrbel, da se dokumenti napišejo pred sodnikom in zapriseženci« (pro cautela filiorum suorum coram iudice et juratis conscribi curaverit litteras), neka vdova iz neke druge vasi pa »ne poseduje nobenih dokumentov, ker ni predvidela, da ji bodo potrebni« (nullas habet litteras, quia non providit sibi necessarias futuras).¹⁶

Podatki o dokumentih, predloženih v letu 1762:

1600—1649	36
1650—1699	89
1700—1749	175
1750—1762	61
brez datuma	26
skupno	387

Podatki o dokumentih, predloženih v letu 1812:

1600—1699	4
1700—1749	23
1750—1789	81
1790—1799	121
1800—1812	340
brez datuma	15
skupno	584

Če preverjamo podatke iz vasi na obeh preglednicah, opazimo, da večine dokumentov, ki jih je zemljiški gospod pregledal leta 1762, 50 let pozneje ni bilo več. Vedno bolj intenzivno prekupčevanje z zemljo je povzročilo, da so postali stari dokumenti nepotrebni in kmetje jih niso več hranili. Leta 1812 je imel Mihály Kecskés še v posesti listino iz leta 1624 — in teh 188 let je na kmetih najdaljši razpon.

Z razširjenostjo pisave po vaseh se je omajalo zaupanje v spomin starejših oseb in v tehtnost njihovih ustnih pričevanj. Leta 1765 je šest prič srednje starosti (med 31 in 55 leti) soglasno izjavilo, da je neka starejša priča na nekem procesu »prišla v svoji starosti tako daleč, da v teku ene ure ne ve več, kaj je pred eno uro povedala: zdi se, da je popoln idiot, in če ga kaj vprašajo, mu lahko storijo povedati kar hočejo, kot majhnemu otroku.« To je sicer osamljen primer. Avtoriteta starejših je bila po vaseh v 18. stoletju sicer nekoliko okrnjena, vendar še vedno upoštevana.

Če primerjamo sposobnost pisanja z rabo pisave, je jasno, da rabe pisave ni določalo število pismenih v vasi, pač pa potreba tržišča z zemljo. Tudi nepismen kmet je zahteval od prodajalca iz druge vasi pisano pogodbo, če pa se je ta parcela kasneje prodala v vasi med poznanimi ljudmi, se je upoštevalec samo ustno izročilo.¹⁷

Raba pisave se je pojavila nekaj desetletij pred obsežno alfabetizacijo v vaseh; z drugimi besedami, kmetje so doma hranili že številne dokumente, še preden so se bili sposobni podpisati. Branje ne pušča sledov kakor pisava, zato je zelo težko preverljivo: nedvomno so bili številni taki, ki so znali brati, ne pa pisati, kot ženska, ki je kupila molitvenik, pa se je na računu podkrižala.¹⁸

¹⁶ Ibidem (1762).

¹⁷ Ibidem, No. 27. V kraju Berkifalu sta leta 1762 dva kmeta predložila dokumente, napisane pred 76 leti, kupljene od tujcev, nista pa več vedela, kako sta jih pozneje dobila njuna očeta.

¹⁸ Arhiv Železne županije, Szombathely, Arvaügy, Fasc. 4, No. 45 et No. 21.

Vsekakor je zelo možno, da kmet, ki ni znal napisati niti svojega imena, četudi je za silo zlogoval črke, ni vedel, kaj naj bi z juridičnimi dokumenti.¹⁹

Imamo konkretne dokaze, da številni ljudje niso znali brati svojih dokumentov. Kot bi danes miličnik nekoga vprašal po vozniskem dovoljenju, pa bi mu dotični kazal osebno izkaznico, tako je leta 1733 Anna Szabó predložila na sodišču dokument, rekoč, da vsebuje točno ceno zemljišča, na dokumentu pa ni bilo niti sledu o ceni. Leta 1762 in 1812 so razni kmetje hoteli dokazati svoje pravice do zemljišč z listinami, ki so se nanašale na **druga** zelo oddaljena zemljišča.²⁰

Pisava je pomenila vplivnost; kmetje so se tega zavedali in so predlagali dokumente o zemljišču, vendar je bilo to zanje nekaj nepoznanega, nekaj nedoumljivega. Za nepismene je imela pisava magične dimenzije. Pisava je sama po sebi predstavljala demonsko moč, vsaj za tiste, ki je niso znali prebrati. V Nagymacsordu je leta 1727 neka ženska (pozneje so jo obtožili, da je čarovnica) pokazala zapis neki drugi ženski in jo prosila, naj ga prečita. Ta pa ji je odgovorila, da »pisanih črk ne zna prebrati, pač pa samo tiskane« (s tem je jasno pokazala to stopnjo polpismenosti!); čarovnica pa je zadržala: »to je taka pisava, da ima, kdor jo poseduje, vedno masla v izobilju.«²¹ Pisava je pomenila v tem primeru **pozitivno** vplivnost. Nisem pa zasledil nobenega primera, kjer bi čarovnice pripisovale pisavi zlo ali škodljivo moč. Pač pa je imela pisava magično moč, da je lahko ozdravljala, podobno kot Maove rdeče bukvice na Kitajskem v šestdesetih letih. V Serdici, v slovenski vasi Železne županije, danes v občini Murska Sobota, je neki kmet, Peter Bosoki po imenu, okrog leta 1760 »vedel za tako pisavo, da tistemu, ki jo je imel privezano okrog vratu, ni mogel škoditi ugriz steklega psa«. Že prej smo ugotovili zelo nizko raven pismenosti v slovenskih vaseh: Bosoki je bil najbrž edini človek v vasi, ki je znal pisati in brati.²²

Leta 1743 je v kraju Peresznye János Somogyi — kmet tudi ta — imel »hudičevo pisavo«, ki, kot je sam pripovedoval, je bila tako čudovita, da je ni znal prebrati ne duhovnik ne menih«. Ne vemo zagotovo, toda domnevamo, da je bil Somogyi nepismen: iz njegovih besed je vsekakor razvidno, da je zavidal »duhovniku in menihu«, da sta znala brati, in je bil ponosen, da je posedoval pisavo, ki je nista zmogla prebrati. Pri sovaščanih to Somogyijevo ponašanje ni ostalo brez sledu. Somogyijeva tašča je nekoč odprla skrivnostno škatlo zeta in je med mnogimi pisavami zagledala samega hudiča. Stara kmetica, skoraj gotovo nepismena, je zagotovila, da je med papirji jasno zapazila hudiča »s človeškim obrazom in belo čepico.«²³

Za kmeti bi rad analiziral tudi pismenost plemičev, pravzaprav plemičev na podeželju, ne pa tistih, ki so bivali v mestih. Za 17. stoletje nimamo podatkov o pismenosti plemičev v Železni županiji in zaman brskamo po arhivih.²⁴ To pomanjkanje že samo po sebi priča o nizki ravni pismenosti: naši plemiči 17. stoletja so se bolj ukvarjali z mečem kot pa s peresom ter so svoje zadeve urejevali ustno in ne pismeno. Tudi med zapriseženci v županiji so se našli nepismeni in polpismeni. V 17. stoletju je večina zaprisežencev podpisovala z gotovo roko, toda devet se jih je podkrižalo, nekateri pa so zapisali svoje ime z velikimi napakami in niso poznali latinske oblike svojega imena. Zapriseženec János Bodics je napravil velik križ na dokumentu iz leta 1653, pet let prej

¹⁹ Ibidem, VK 36/MV 1. Kőrmend, p. 362. MOL P 1322. Összeírások, 1762. No. 27.12. No. 184.49.

²⁰ Ibidem, No. 10 in MOL P 1313. Majoratus, Ladula 8/a. No. 114.

²¹ Ferenc Schramm (urednik): Magyarországi boszorkányperek. (Carovniški procesi na Madžarskem), Budapest 1983, I, 516.

²² Arhiv Železne županije, IV/5. Inquisitio nobilium. Fasc. 1, No. 57. 15. Dec. 1770.

²³ MOL Eszterházy P 157. Acta criminalia Series, XIII. No. 20/I. Schramm, op. cit. II., 189.

²⁴ Statistika je narejena na podlagi podatkov v rodbinskih arhivih v državnem arhivu (MOL) in v županijskem arhivu. Za probleme 17. in 18. stoletja glej moj članek: Schichten der Gesellschaft-Schichten der Kultur-Analphabetentum und Bücherkultur im Südburgenland im 16–17. Jahrhundert. Schlaininger Gespräche. Hrsg: R. Kropf. Schlaining 1987.

pa je napisal prve črke imena poleg svojega žiga, kar je značilen primer polpismenosti.²⁵

Za 18. stoletje imamo na razpolago že več virov: tu sem odbral le oporoke z namenom, da raziščem tudi socialni položaj plemičev. V Železni županiji je bilo veliko plemiškega prebivalstva in raziskava o njih je zelo pomembna za madžarsko zgodovino. Leta 1754 jih je popis plemičev v tej županiji naštel 2595 (število pa je bilo vsekakor večje); za 18. stoletje sem našel vsega skupaj 385 podpisov in križev.²⁶

Pismenost plemičev v Železni županiji

	Križ	Podpis	Delež pismenih (v %)
1701—1720	1	5	—
1721—1740	56	9	13,8
1741—1760	32	11	25,6
1761—1780	118	42	26,3
1781—1800	60	51	45,9
Skupaj	267	118	30,6

Iz te preglednice se jasno razvidi razvoj v 18. stoletju, še posebno v zadnjih letih, ko se delež nepismenih zmanjša od 75 % na 50 %.

Pismenost plemičev v Železni županiji po velikosti posesti

	Posest v oralih	Križ	Podpis	Delež pismenih (v %)
1721—1740	0—10	59	19	24,4
	11—25	35	6	14,7
	26—100	7	3	—
1741—1760	0—10	63	13	17,2
	11—25	17	7	29,2
	26—100	0	0	—
1761—1780	0—10	135	48	26,2
	11—25	30	7	18,9
	26—100	0	0	—
1781—1800	0—10	64	45	41,3
	11—25	6	0	—
	26—100	4	2	—

Da bi lažje razbral vez med bogastvom in pismenostjo, sem razdelil plemiče v tri kategorije: 1. plemiče, ki so posedovali manj kot deset oralov zemlje; 2. tiste z 10—25 oralih in 3. tiste, ki so imeli med 25 in 100 oralih zemlje. Višji sloj ni dovolj zastopan v arhivih županije, da bi v zvezi z ravno pismenosti lahko kaj več ugotovili. Med nižjim in srednjim slojem pa ni bilo pomembnejših razlik. Z drugimi besedami povedano, raven pismenosti ni bila odvisna neposredno od bogastva, pač pa — v zelo širokih mejah socialnega položaja — od miselnosti posameznika.

Kakor je imela pismenost med kmeti velik prestiž, tako je bilo tudi med plemiči: tudi tu zasledimo pojav dvojnih podpisov; imena plemičev, ki se niso

²⁵ AN Archivium familiae Békássy P 45., 23. aprila 1675. Arhiv Železne županije, IV/1/kk. Fasc. 1. No. 23, 21, 27, 29, 32, 44.

²⁶ O županijskem plemstvu glej članek Zsuzsanna Wirth, A nemesi kisbirtok differenciálódása Vas megyében... (Diferenciálcaja male plemiške posesti v Železni županiji). Izšlo v: Vas megye multjából. Szombathely 1986, 140—166. Károly Vörös, Vas megye 1744. évi adóösszeírása. (Popis Železne županije v letu 1744). Budapest 1962.

znali podpisati, je zapisala roka vedno istega prijatelja. Pismeni plemiči, ki so bili bolni in niso mogli podpisati svoje oporoke, so to dejstvo podčrtali, zato da ne bi izgledalo, da so nevedneži.²⁷

Skušal sem preveriti sposobnost pisanja, pa tudi branja. Kolikor mi je znano, so doslej samo švedski strokovnjaki znali pravilno vrednotiti obsežnost sposobnosti branja na Švedskem so morali namreč protestantski pastori sestavljati poročila, koliko vernikov zna brati Sveto pismo in koliko je takih, ki tega niso bili sposobni.²⁸

Obstojal je tip dokumenta, ki je bil enako dragocen za naše plemiče kot Sveto pismo, to je bila diploma pripadnosti k plemstvu. Ti dokumenti so se v številnih primerih izgubili ali pa so bili požgani med tako pogostimi vojnami v 17. stoletju; v prvih 60. letih 18. stoletja je prišlo v zvezi z njimi do številnih poizvedb. Če so plemiči znali dokazati obstoj izgubljenih dokumentov, so lahko izstopali iz kmetijskega okolja kot pravi plemiči. Del plemiških prič je lahko prisegel, da je pred mnogimi leti prebral izgubljeni dokument, del pa, da ga je samo videl. Našel sem 112 pričevanj, kar predstavlja samo 4,3 % plemstva. Ta delež je za statistiko skromen, vendar pa nam nudi jasno podobo miselnosti. Od teh 112 oseb jih je 34 priseglo, da je prebralo diplomu (to je 30 %), 78 (to je 70 %) pa je diplomu samo videlo in povedalo, da so bili na njej veliki žigi, zlate črke, orumeneli pergamenti... Če računamo po rojstnem letu prič, je razviden precejšen napredek: v 17. stoletju je znalo brati samo 22,2 % plemičev, od tistih, ki so se rodili v 18. stoletju pa je znalo brati 52,4 %.

Prestiž pismenosti je razviden tudi iz teh pričevanj: samo nekateri starejši plemiči so domala z nekim ponosom izjavili, da so nepismeni in zato nesposobni razbrati dokumente. V splošnem so pričje priznale svojo nevednost le ob natančnem spraševanju.

Analiza sposobnosti branja pri plemičih bi nas morala siliti v raziskavo njihovih knjižnic (kjer imamo inventarje), toda to vprašanje presega obseg mojega poročila.

Ob zaključku lahko rečemo, da je pismenost pojav socialne in kulturne zgodovine, ki ga lahko preverjamo tudi statistično. Prepričan pa sem, da ne moremo pravilno tolmačiti naših statistik, če ne skušamo razumeti miselnosti družbe, ki se skriva za številkami.

(prevedel Milko Renner)

Riassunto

CAPACITÀ DI LEGGERE E DI SCRIVERE NELLA REGIONE DI VAS 1600—1800

István György Tóth

Nella regione di Vas (Ungheria) le abbondanti fonti permettono analisi raffinate. Nella regione vivevano insieme quattro nazionalità, ma i contadini croati, tedeschi, sloveni ed ungheresi abitavano in villaggi separati, e così possiamo paragonare le differenze nel livello del loro alfabetismo. Nella regione di Vas, nel 1769 dei 356 villaggi solo in 25 (il 7,0 %) c'era un giurato capace di firmare, e solo in 6 villaggi (l'1,7 %) c'erano almeno tre giurati alfabeti. Le prime croci che sostituiscono le firme, apparvero all'inizio del '600. Nel 1604 il doganiere del borgo di Körmend aveva emesso un documento, e come scrisse lui stesso, siccome non sapeva scrivere e non

²⁷ Arhiv Železne županije, Testamenta Fasc. 2, No. 41/a.

²⁸ Egil Johansson, The history of literacy in Sweden. Izšlo v: Graff, op. cit., 151—182. Michael T. Clanchy, From Memory to Written Record: England 1066—1307. Harvard University Press 1979, 175—178.

aveva un proprio sigillo, cito: »ho intagliato io stesso una croce di legno, che applicavo sulla carta«. Un po' più tardi, verso la metà del secolo, sono apparse le croci dei contadini sui documenti, anche nei villaggi. Prima di questo tempo questi erano convalidati solo con il sigillo del commune, ma verso 1650 il sindaco ed i giurati del villaggio ci mettevano le loro croci. Dobbiamo però aspettare gli anni 1750 per vedere la prima vera firma di un contadino nei villaggi. Il solo metodo giusto per misurare lo sviluppo dell'alfabetismo è di contare le firme, senza tener conto del numero delle croci. In modo simile, nei borghi e nelle cittadine dobbiamo tener conto del fatto, che nei documenti i ceti inferiori appaiono sempre di più con l'uso crescente della scrittura e così la penetrazione dell'alfabetismo si vede nel numero assoluto sempre più grande delle firme, malgrado che la proporzione firma/croce sia quasi costante. Nell'alfabetizzazione il territorio di Szentgotthárd era decisamente più arretrato del dominio di Kőrmend. Kőrmend era all'incrocio di molte importanti vie commerciali, ed anche gli abitanti dei villaggi vicini avevano attivamente partecipato a questo animato commercio. I villaggi del dominio di Szentgotthárd vivono invece in un mondo più chiuso. Non avevano tanto bisogno di saper scrivere, leggere come i contadini della regione di Kőrmend, che carreggiavano merci fino a Vienna. Naturalmente non era solo un interesse finanziario che ispirava i contadini a penetrare nel mondo delle lettere — anche un analfabeta poteva contare con le dita — ma le merci e le notizie che si diffondevano ugualmente per le stesse strade, ed i piccoli libretti erano venduti sui mercati.

L'abbondanza delle fonti dà la possibilità di esaminare oltre la capacità di scrivere anche un altro aspetto dell'alfabetismo, ancora poco studiato in Europa: l'uso della scrittura tra i contadini. L'uso della scrittura è apparso parecchi decenni prima dell'ampia alfabetizzazione dei villaggi, in altri termini, i contadini conservavano già molti documenti a casa loro, quando non erano ancora capaci di firmare.

Dopo i contadini, vorrei analizzare anche l'alfabetismo dei nobili, più esattamente dei nobili di provincia, e non dei nobili che vivevano nelle città. Per il '600 non abbiamo informazioni sull'alfabetismo dei nobili della regione di Vas, invano sfogliamo i documenti degli archivi.²⁴ Però questa mancanza in se stessa testimonia il basso livello dell'alfabetismo, i nostri nobili del '600 erano uomini piuttosto di sciabola, che di penna, e sbrigliavano i loro affari oralmente, senza scrivere. Anche tra i giurati della regione (ufficiali di alto livello) c'erano ancora analfabeti e semi-analfabeti. Nel '600 la maggioranza dei giurati firmava con mano sicura, ma nove giurati avevano messo una croce, ad alcuni avevano scritto il loro proprio nome con errori enormi, non sapevano neanche la forma latina del loro nome. Per il '700 abbiamo già fonti più abbondanti, ho scelto l'analisi dei testamenti, perchè così possiamo determinare anche lo stato sociale dei nobili. Nella regione di Vas c'era una grande popolazione nobile, così l'analisi di questa nobiltà è molto importante per la storia ungherese. Nel 1754 la coscrizione dei nobili aveva enumerato 2595 uomini nobili in questa regione (però sicuramente il loro numero era maggiore), io ho trovato 385 firme e croci del '700. Per vedere il nesso tra la ricchezza e l'alfabetismo, ho classificato i nobili in tre categorie: 1. nobili che avevano meno di 10 iugeri di terra, 2. quelli con 10—25 iugeri, 3. quelli che avevano terre tra 25 e 100 iugeri. Il ceto superiore non è rappresentato in modo sufficiente negli archivi della regione per poter tirare conclusioni sul loro livello di alfabetismo. Tra il ceto basso e medio invece non c'erano differenze significative. In altri termini, il livello dell'alfabetismo non dipendeva direttamente dalla ricchezza, ma — tra i limiti molto larghi dello stato sociale — dipendeva dalla mentalità individuale.

Ho tentato di misurare non solo la capacità di scrivere, ma anche la capacità di leggere. Quanto mi consta, finò adesso solo i ricercatori svedesi hanno saputo valutare la diffusione della capacità di leggere, perchè in Svezia i pastori luterani hanno dovuto fare rapporti, su quanti sapevano leggere la Santa Scrittura e quanti ne erano incapaci. Esisteva un tipo di scrittura che era altrettanto preziosa per i nobili Ungheresi che la Bibbia: il diploma di nobiltà. Questi documenti erano spesso scomparsi oppure venivano bruciati nelle guerre così frequenti del '600 e nei primi 60 anni del '700 c'erano molte investigazioni su di loro. Se i nobili avevano saputo provare l'esistenza dei documenti dispersi, potevano emergere dal mondo contadino come nobili veri. Una parte dei testimoni nobili aveva potuto giurare che aveva letto il documento perduto molti anni prima, l'altra parte li aveva solo visti. Ho trovato 112 testimonianze che rappresentano solo il 4,3 % della popolazione nobile. Questa proporzione è piccola per una statistica, ma può dare un'immagine chiara della mentalità.

Di queste 112 persone, 34, cioè il 30 % sapevano giurare di aver letto il diploma, e 78 (il 70 %) avevano solo visto e avevano raccontato che c'erano grandi sigilli, lettere dorate oppure pergamene gialle già consumate... Se facciamo il calcolo secondo l'anno di nascita dei testimoni, lo sviluppo è chiaro: Mentre dei nobili nati nel '600 sapevano leggere solo il 22,2 %, di quelli nati nel '700, ne sapeva leggere il 52,4 %.